

HENRYK GAPSKI

Lublin

„JEZUBITOWIE OD IGNATA LOYOLCZYKA”

CZYLI O SILE TRWANIA STEREOTYPÓW W SŁOWNIKACH JĘZYKA POLSKIEGO

Wokół Towarzystwa Jezusowego, prawie jednocześnie z jego powstaniem, pojawiły się bardzo gorące, zaangażowane opinie. Jezuici są jedynym zakonem katolickim, który musiał w skali nie mającej dobrych analogii, zmierzyć się z najwyższą apologią, a zarazem z brutalnym pomówieniem i ogłuszającym paszkwilem. Długo, przez stulecia, trwał bój o jezuitów. Nie jest rzeczą łatwą przeprowadzenie prostej linii podziału między uczestnikami tej wielkiej historycznej kontrowersji. Siła protagonistów była tak wielka, że ślady zmagania utrwaliły się bardzo głęboko. Niezwykle sugestywny jest sam język, słownictwo, jakim posługiwali się uczestnicy zmagania, a w konsekwencji nowa rzeczywistość semantyczna, utrwalająca w świadomości społecznej obraz przeciwnika jako obraz niezwykle niebezpiecznego wroga. Czynili tak przeciwnicy jezuitów, jak również oni sami w stosunku do swoich, najogólniej ujmując, adwersarzy. Studia z zakresu polemiki międzywyznaniowej w szerokim ujęciu spraw XVI-XVII wieku oraz działań antyjezuickich w wiekach XVIII-XIX i XX ukazują pewne mechanizmy rodzenia się i utrwalania wielu stereotypów antyjezuickich¹.

¹ W stale niedostatecznej liczbie prac z tego zakresu ważne miejsce zajmują kolejne studia, jednego z najlepszych znawców tego zagadnienia, Janusza Tazbira (*Wstęp*, w: *Literatura antyjezuicka w Polsce 1578-1625. Antologia*, oprac. J. Tazbir, Warszawa 1963, s. 1-33; *Społeczno-polityczna rola jezuitów w Polsce (1565-1660)*, w: *Szkice z dziejów papieżstwa*, red. K. Piwarski, Warszawa 1958; *Jezuici między Rzeczypospolitą a Rzymem*, w: *Szkice z dziejów*

Kluczowym świadectwem petryfikacji różnych opinii o jezuitach, szczególnie tej nieprzychylniej zakonowi, są kolejne słowniki narodowe języka polskiego². Punktem wyjścia, naszych krótkich z konieczności rozważań, jest najstarszy *Słownik języka polskiego* opracowany przez Samuela Bogumiła Lindego w latach 1807-1814³. Zamieścił on w swoim *Słowniku* dwa hasła odnoszące się do omawianego tu zakonu: 1. „jezuicki, od Jezuitów. Jezuicki zakon od Ignacego Lojoli. Pojezuicki, dobra niegdy jezuickie, przeszłojezuickie, pojezuickie, po zniesieniu zakonu jezuickiego pozostałe, na fundusz edukacji obrócone”; 2. „jezuita, ksiądz Skarga Jezuita, sławny Stefana i Zygmunta kaznodzieja”. Linde w obu hasłach stroni zasadniczo od opinii, wspomina jedynie „sławnego” Skargę. Sygnalizuje przy okazji kwestię dóbr, które zostały po kasacie zakonu w 1773 r.

W kolejnym *Słowniku* tzw. wileńskim, opracowanym przez kilkusobowy zespół autorów, a wydanym przez Maurycego Orgelbranda w Wilnie w 1861⁴, pojawiają się już trzy, a właściwie cztery hasła na interesujący nas

papiestwa, red. I. Koberdowa, J. Tazbir, t. I, Warszawa 1989, s. 74-131; *Literatura antyjezuicka w Polsce*, w: *Jezuici a kultura polska*, red. L. Grzebień, S. Obirek, Kraków 1993, s. 311-333. Trwałe miejsce – ze wszystkimi cechami apologii własnego zakonu – w historiografii polskiej ma działalność pisarska Stanisława Załęskiego (*Jezuici w Polsce*, t. I-V, Lwów-Kraków 1900-1906), dla poruszanego tu tematu pierwszorzędne znaczenie ma opracowanie *Czy Jezuici zgubili Polskę?* (aż trzy wydania: Lwów 1872 i 1874 oraz Kraków 1883). Wyrazem zainteresowania tym historykiem jest praca Adama Tataradzińskiego, *Stanisław Załęski TJ jako historyk jezuitów w Polsce*, Lublin 2000, mps w Archiwum KUL. Również prace innych historyków jezuickich wnoszą wiele do interesującego nas zagadnienia, szczególnie Bronisława Natońskiego (*Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna w XVII i XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. II, cz. 1, Lublin 1975, s. 87-219; *Jezuici a Uniwersytet Krakowski*, w: *Studia z historii jezuitów*, Kraków 1983, s. 173-245). Ostatnio bardzo aktywnie działa w tym zakresie Stanisław Obirek (wydał m.in.: *Jezuici na dworach Batorego i Wazów 1580-1668. Wpływ kapelanów dworskich i wychowawców książąt na postawy panujących i politykę państwa*, Kraków 1996; *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564-1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*, Kraków 1996). Wartościowe są również prace: Andrzeja Siwka (*Spory o jezuitów w polskiej historiografii 1795-1918*, „Studia Historyczne” 34(1991), z. 4, s. 551-563) i Anny Nowak (*Portret jezuitę w świetle antyjezuickiej literatury polemicznej w Polsce z lat 1578-1625*, Lublin 2000, mps w Archiwum KUL), a także praca zbiorowa *Jezuici w piśmiennictwie polskojęzycznym. Silva rerum* (zebrał i oprac. F. Paluszkiwicz, Warszawa 2000).

² S. U r b a n i c z y k, *Słowniki ich rodzaje i użyteczność*, Wrocław 1964.

³ S. B. L i n d e, *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, 18 Warszawa 1807-1814, wyd. 1; Lwów 1854-1860, wyd. 2. popr. i pomn.; Warszawa 1951, wyd. 3. fotooffset.

⁴ *Słownik języka polskiego* [...], wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, F. Czepielińskiego, W. Korotyńskiego, z udziałem Bronisława Trentowskiego, cz. 1-2, Wilno 1861.

temat: 1. jezuicki, od jezuitów. Zakon jezuicki v. Jezusowy [2. od Jezusa. Zebranie v. Zgromadzenie v. Towarzystwo Jezusowe, v. Zakon Jezusowy, Jezuicki]⁵; 3. jezuita, a. członek zakonu Jezuitów, b. człowiek skryty, przebiegły; 4. jezuityzm, zasady zwyczaje jezuickie. W porównaniu do wykładni S. M. Lindego widzimy dwie istotne zmiany. Po pierwsze, poszerzenie znaczenia słowa jezuita: „człowiek skryty, przebiegły”, a po drugie, pojawia się nowe pojęcie: „jezuityzm”.

Następny z kolei *Słownik języka polskiego* opublikowany w Warszawie w 1902 r. był dziełem trzech znakomitych ówczesnych badaczy mowy ojczystej: Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego. Dzieło zostało nagrodzone przez krakowską Akademię Umiejętności na konkursie imienia Lindego i zalecone przez szkolną Radę Galicyjską do użytku szkół⁶. W tym ogromnie ważnym dla utrwalania świadomości językowej społeczeństwa polskiego na wiele, kolejnych dziesięcioleci słowniku, dostrzec można dalsze poszerzenie znaczeń znanych nam już pojęć. Rozrasta się znaczenie przymiotnika jezuicki: 1. „od Jezuita” – oprócz znanych już i oczywistych znaczeń – „zakon jezuicki”, „kościół jezuicki”, pojawiają się nowe – „reakcja jezuicka”, „barbarzyński wiek literatury jezuickiej”, „czasy jezuickie”; 2. w znaczeniu przenośnym: „obłudny, uniżony a chytry” [minka „jezuicka”]; 3. słowo używane w terminologii dotyczącej budownictwa: „styl jezuicki p. rokoko”; dalej wyjaśnione jest powiedzenie: „po jezuicku (jak Jezuita), przenośnie znaczy to chytrze, po intrygancku, po judaszowsku, postępować po jezuicku”⁷. Dalszego poszerzenia, w stosunku do słownika wileńskiego, uzyskuje w przenośnym znaczeniu rzeczownik „jezuita”: „człowiek skryty, przebiegły, intrygant, judasz”. Termin „jezuityzm” w słowniku warszawskim ma już swoje wyjaśnienie: 1. „system etyczny a nauka moralności rozwinięta przez jezuitów, system kazuistyki moralnej”, 2. „przenośnie: przewrotność, przewrotne mędrkowanie, obłuda moralna”.

Kolejny, najobszerniejszy jak do tej pory, liczący jedenaście tomów *Słownik języka polskiego* opracowany pod kierunkiem Witolda Doroszewskiego, którego tom trzeci zawierający hasła jezuickie ukazał się w 1961 roku w Warszawie⁸, nie wprowadza już zasadniczo do analizowanych pojęć no-

⁵ Pomijam znaczenie „drzewo jezuickie”.

⁶ *Słownik języka polskiego*, ułożony pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927; Warszawa 1951-1953 wyd. fotooffset.

⁷ Pomijam znaczenia „łazanki jezuickie” i „drzewo jezuickie”.

⁸ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I-XI, Warszawa 1958-1969.

wych znaczeń, rozszerza jedynie ilość cytatów ze źródeł językowych XIX i XX wieku, głównie oddających jednostronnie, nieprzychylnie naświetlenie ich sensu. Jednoznacznie negatywną, „klasową” wykładnię otrzymało hasło „jezuita”: „członek zakonu założonego w 1534 r. przez Ignacego Loyolę w celu walki z reformacją i obrony papieżstwa. Na Zachodzie jezuita walczyli z reformacją w obronie feudalizmu”. Przy objaśnieniu przenośni tego słowa: „o człowieku skrytym, chytrym, obłudnym, przebiegłym, intrygancie” – posłużono się autorytetem Henryka Sienkiewicza: „Gdybym wierzył, modliłbym się co dzień o jego wyzdrowienie – ale nie chcę być jezuitą”⁹, a dalej „celny” cytat z Józefa Korzeniowskiego: „W duchu, chęciach i sposobach był prezes jezuita. Dla niego cel był wszystkim”¹⁰. Doprecyzowaniu, w stosunku do poprzedniego słownika warszawskiego, uległo pojęcie „jezuicki styl”: nazwa stosowana niekiedy, zwłaszcza w odniesieniu do architektury włoskiej i francuskiej, na określenie powściągliwego w formach i opartego na tradycjach renesansowych stylu wczesnobarokowego w architekturze kościelnej; był propagowany przez jezuitów.

Dalszy krok w utrwaleniu przede wszystkim negatywnego obrazu jezuitów mają podręczne, skrócone wersje słowników języka polskiego, które przez redukcje opisów poszczególnych słów, wydobywały (automatycznie, czy celowo?) ich wątki pejoratywne. Do nich trzeba zaliczyć bardzo szeroko rozpowszechniony *Mały słownik języka polskiego*, który w momencie pojawienia się w 1968 r. miał aż trzy wydania¹¹. Prawie identycznie postąpiono w rozszerzonej nieco, składającej się z trzech tomów wersji *Słownik języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka¹². Zaprezentowany w nim obraz jezuitów utrzymano w kolejnym, ostatnim wydaniu w 2000 r.¹³ jak również w *Komputerowym słowniku języka polskiego* opublikowanym w 1996 r.¹⁴ Małą, idącą ku obiektywnemu wytlumaczeniu haseł jezuickich zmianę spotkać można w wydanym w tym samym 2000 roku *Innym słowni-*

⁹ H. S i e n k i e w i c z (1846-1916), *Korespondencja*, cz. 1, w: *Dzieła*, red. J. Krzyżanowski, t. LX, Warszawa 1954, s. 161.

¹⁰ J. K o r z e n i o w s k i (1797-1863), *Kollokacja*, Warszawa 1951, wyd. 2, s. 15.

¹¹ *Mały słownik języka polskiego*, red. S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka, Warszawa 1968, wyd. 1-3.

¹² *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. I-III, Warszawa 1978, wyd. 1.

¹³ *Mały słownik języka polskiego. Wydanie nowe*, red. E. Sobol, Warszawa 2000.

¹⁴ *Komputerowy słownik języka polskiego*, Wersja 1.0, Warszawa 1996, Wydawnictwo Naukowe PWN.

ku języka polskiego PWN pod redakcją Mirosława Bańki¹⁵. Do hasła „jezuityta” wprowadzono po raz pierwszy od czasów Lindego zupełnie nowe treści: „Jezuici kładą nacisk na posłuszeństwo i wykształcenie, prowadzą działalność misyjną i edukacyjną”. Przy wykładni „jezuityzmu” zaznaczono: „Słowo książkowe, używane z dezaprobatą”. Pojawia się w tym słowniku nowe słowo – „jezuickość”. Zasadniczo negatywna wykładnia terminów odnoszących się do jezuitów występuje również w innych rodzajach słowników, m.in. w *Słowniku frazeologicznym języka polskiego*, opracowanym przez Stanisława Skorupkę¹⁶.

Określenie jezuita na członka Societatis Iesu pojawiło się w kręgu protestantów niemieckich około 1544 r. w znaczeniu zdecydowanie negatywnym¹⁷. Wraz z rozprzestrzenieniem się zakonu na ziemię Rzeczypospolitej pojawia się ten termin w języku polskim¹⁸. I tu pierwsi po to słowo sięgają protestanci. Pojawia się ono w swoistej grze słów w tłumaczonej przez Hieronima Maleckiego (ok. 1525-1583) *Postylli domowej* Marcina Lutra opublikowanej w 1574 r. w Królewcu¹⁹: „Proroctwo o Jezuidach albo Jezuitach. Zamiast o Jezuidach czytaj o Jezuidrach, którzy drą Jezusa”. Powtórnie zostaje ono użyte w podobnej konwencji przez tego samego tłumacza przy spolszczeniu *Małego katechizmu* Ojca Reformacji²⁰: „wszystko [papieżnicy] fałszywie wkładając przez swe Jezuidry, chciałem rzec Jezuity”.

Na dobre do języka polskiego wprowadza „jezuitów” płomienny polemista, arianin Marcin Czechowic (1532-1613). Użył tego określenia po raz pierwszy w odpowiedzi swemu adwersarzowi katolickiemu Hieronimowi Powodowskiemu w 1583 r.²¹ Wydaje się, że nie miało ono jednoznacznie tylko pejora-

¹⁵ *Inny słownik języka polskiego PWN*, red. M. Bańko, Warszawa 2000.

¹⁶ S. S k o r u p k a, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 1967-1968; korzystałem z wydania z 1985 r.

¹⁷ *Jezuicyta – Semantyczna ewolucja słowa*, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, oprac. L. Grzebień przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 1996, s. 250.

¹⁸ Wykorzystuję tu głównie źródła zgromadzone w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* (red. M. R. Mayenowa, t. IX, Wrocław 1975).

¹⁹ M. L u t e r, *Postilla domowa. To jest Kazania na ewangelie niedzielne i przedniejsze święta* [...] A z niemieckiego języka na polski pilnie i wiernie też przełożone, cz. 3, Królewiec 1574, s. 14.

²⁰ *Katechizm mały Marcina Lutra przekładnia Hieronima Maleckiego ministra zboru leckiego*, Królewiec 1593.

²¹ M. C z e c h o w i c, *Epistomium na Wędziło Jego Miłości księdza Hieronima Powodowskiego* [...], Kraków 1583, s. 65.

tywnego znaczenia: „o jakichśi Jezuitach mnichach pisze Erasmus [...]”, co może potwierdzać użycie go przez wiernego katolicyzmowi poetę, Melchiora Pudłowskiego (ok. 1540-1588) w 1586 r.²²: „[...] Jozuite, iż mi się barzo podobają”. O pozytywnym rozumieniu słowa jezuita może świadczyć również zapiska z 1588 r.²³: „Prima ianuary król był u Jezuitów u Świętej Barbary”.

Wydaje się, że częściej jednak w XVI wieku „słownictwo jezuickie” było używane w duchu niechętnym Towarzystwu Jezusowemu. Świadczyć o tym mogą wspomniane już złośliwe przekręcenia zastosowane przez H. Maleckiego: „jezuida czy jezuidra”. Równie złośliwy był M. Czechowicz gdy pisał²⁴: „gdy się wszystkie rozmaitości niezliczonych mnichostw przypominać miały [...] od nowszych począwszy są Jezubitowie od Ignata Loyolczyka, a Dominikani od Dominika”.

Na innego rodzaju złośliwość pozwolił sobie prawdopodobnie były uczeń kolegium jezuickiego w Jarosławiu, związany z Janem Zamoyskim, poeta i dramatopisarz Piotr Ciekliński (1558-1604). W znakomitym skądinąd przekładzie komedii Plauta²⁵, na tyle jednak swobodnym, że umieszcza akcję starorzymską we Lwowie czasów Stefana Batorego, krytykuje różne cechy obyczajowości polskiej w tym i szkolnictwo jezuickie: „[wojewoda wołoski] by [ubodzy] nie pozdychali od głodu, kazał wszystkich na staw zagnać i wokoło lód o nich obrąbać, że razem do jednego wszyscy potonęli. Znać żaka szkoły jezuickiej”.

Sami jezuita długo nie używali słowa jezuita i pochodnych, zwłaszcza w zwrotach oficjalnych. „Na Kongregacji Prowincji Polskiej w 1576 stwierdzono, że choć nazwa zakonu *Societas Iesu* gorszy niektórych ludzi w Polsce, postanowiono używać jej nadal i nie wprowadzać proponowanej przez niektórych nazwy *Jezuici*. Gdyby jednak nadal używano terminu *Jezuici*, nie należy się temu sprzeciwiać”²⁶. W oficjalnych dokumentach zakonu słowo jezuita pojawia się dopiero w 1975 r.²⁷

²² M. Pudłowski, *Fraszek księga pierwsza*, Kraków 1586, s. 78.

²³ Ossolineum, rkps 186 II, 8, Acta Anni 1588 Primi regimis Sigismundi III.

²⁴ C z e c h o w i c, *Epistomium*, s. 230,295.

²⁵ *Potrójny z Plauta*, Zamość 1597; wyd. fototypiczne oprac. J. Krzyżanowski i S. Rospond, Wrocław 1966; zob. również C. B a c k v i s, „*Trunummus*” Plauta w przekładzie staropolskim, w: *Szkice o kulturze staropolskiej*, Wrocław 1975.

²⁶ Jezuita – Semantyczna ewolucja słowa, 250.

²⁷ Tamże, 250.

W przyszłych badaniach trzeba będzie z większą uwagą sięgnąć do metody porównawczej i odnieść zasygnalizowaną tym szkicem problematykę stereotypów jezuitów i Towarzystwa Jezusowego do szerszego kontekstu europejskiego, szczególnie tego najbliższego Polsce czy też dawnej Rzeczypospolitej²⁸.

„JEZUBITOWIE OD IGNATA LOYOLCZYKA”
OR ON THE POWER OF STEREOTYPES IN POLISH LANGUAGE DICTIONARIES

S u m m a r y

The author takes up the problem of anti-Jesuit stereotypes in Polish culture. The analysis is based on Polish language dictionaries: *Dictionary of the Polish Language* edited by Samuel Bogumił Linde in the years 1807-1814; the so-called *Vilnius Dictionary* edited by a team of several authors and published by Maurycy Orgelbrand in Vilnius in 1861; *Dictionary of the Polish Language* published in Warsaw in 1902, the work of three outstanding researchers of that time: Jan Karłowicz, Adam Kryński and Władysław Niedźwiedzki; *Dictionary of the Polish Language* worked out under the management of Witold Doroszewski, whose third volume containing the entries connected with the Jesuits was published in Warsaw in 1961; and contemporary dictionaries of the Polish language – the three-volume *Dictionary of the Polish Language* edited by Mieczysław Szymczak (the first edition – 1978); *Computer Dictionary of the Polish Language* published in 1996; *A Different Dictionary of the Polish Language* edited by Mirosław Bańko.

The image that appears from the analysis shows that the negative presentation of the problems connected with the Jesuits in the middle of the 19th century basically did not change until the end of the 20th century. The unambiguously negative stereotype of the Jesuits started undergoing changes in *Dictionary of the Polish Language* edited by M. Bańko in 2000.

Translated by Tadeusz Karłowicz

²⁸ Jedną z dróg prowadzącą do zrozumienia sposobu widzenia Europy, Kościoła katolickiego, jak również Polski przez Rosjan, prowadzić może również przez studia nad postrzeganiem przez nich właśnie jezuitów, zob. m.in. Lazar' N a u m o v i č V e l i k o v i č, *Černaja gvardija Vaticana*, Moskva 1980, wyd. 1, 1985, wyd. 2.